

Early Journal Content on JSTOR, Free to Anyone in the World

This article is one of nearly 500,000 scholarly works digitized and made freely available to everyone in the world by JSTOR.

Known as the Early Journal Content, this set of works include research articles, news, letters, and other writings published in more than 200 of the oldest leading academic journals. The works date from the mid-seventeenth to the early twentieth centuries.

We encourage people to read and share the Early Journal Content openly and to tell others that this resource exists. People may post this content online or redistribute in any way for non-commercial purposes.

Read more about Early Journal Content at <http://about.jstor.org/participate-jstor/individuals/early-journal-content>.

JSTOR is a digital library of academic journals, books, and primary source objects. JSTOR helps people discover, use, and build upon a wide range of content through a powerful research and teaching platform, and preserves this content for future generations. JSTOR is part of ITHAKA, a not-for-profit organization that also includes Ithaka S+R and Portico. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

ADDENDA TO 'THE RESPONSA OF THE
BABYLONIAN GEONIM AS A SOURCE
OF JEWISH HISTORY'

(*JQR.*, N. S., Vols. VII-X)

BY JACOB MANN, Baltimore.

OWING to conditions in consequence of the War the instalments of my treatise appeared at intervals of considerable length. In the meanwhile further reading as well as research among the Genizah manuscripts suggested a number of additional remarks which could not be inserted in the proofs without much derangement.

VII, 465. About the Gaon Naṭroi from Bagdād see also Brüll (*Fahrbücher*, II, 146, note), who writes that he could not have hailed from this town since it was only founded later on by al-Manṣūr. Therefore Sherira (in his Letter) defines the locality as 'from the Bridge' (מן תותירא) or 'from the outer Bridge' (מן תותירא ברא), i. e. the eastern bank of the Tigris. But that there was a Bagdād in the neighbourhood prior to al-Manṣūr is evident from the fact that already in 750 C.E., we find in Fustāt a 'head of the congregation', Abū-'Alī Ḥasan of Bagdād (אלבנדארי, see above, VII, 477). See also Houtsma's *Encyclopedia of Islām*, I, 564, col. 1, s. v. Baghdād, 'The 'Arab authors are also quite explicit that al-Manṣūr's foundation must not be

considered as an entirely new settlement of a hitherto uninhabited district. They mention a whole list of pre-Muhammedan places which had gradually arisen in the area filled by the 'Abbasid capital. The most important of these was Bagdād, a village of Christians on the western bank of the Tigris'.

VII, 468 f.; VIII, 348 f. The Exilarch seems to have resided in the quarter of al-'Atīḡah in Bagdād. Thus we read in the account of the inner organization of the schools (in Neub. II, 78, ll. 4-5) ועוד אם יתקבצו ראשי הישיבות שתיהן עם ראש גלות בארץ עתיקה בבבל בשבת שרגילין להתקבץ אליו וכו'. As בבל stands here for Bagdād (see also above, VII, 466), there is little doubt that by ארץ עתיקה the above quarter is meant. Likewise in Nathan Habbabli's report of the recognition of Daniel b. Zakkai as Exilarch by the Gaon Kohen-Šedeḡ and his school we read (*l.c.*, 80, ll. 3-4), וכבר הכינו לו (לדוד בן זכאי) חצר בכפר ידוע בארץ עתיקה להיות בה וכשהגיעו לשער מדינת בבל היו אומרים שירים ופזמונים ערבים עד שבאו אל החצר אשר הכינו לו.

A highly interesting responsum by Hai¹ (preserved in ש"ש, I, 63-4; shortened in יו"ב, המנהיג, 61 b) tells us about the residence of the Pumbedita Geonim in Bagdād, ואמר רבינו האיי ואשר כתבתם כי מנהגכם לומר סדר עבודה ביוה"פ בשחרית ובמוסף וכי מצאתם שמר רב עמרם שאמר שאין סדר עבודה אלא במוסף כדרך שאומר תקיעות בר"ה דע כי העיקר מה שאמר רב עמרם כך הוא ובאותו זמן לא היה נודע לא בנהרדעא ולא בסוריא (בסורא r.) לומר סדר עבודה אלא במוסף. . . אבל בבגדד מתוך שחביב עליהם דבר זה היו אומרים גם בשחרית ומר רב האיי נאון בן מר רב רוד שהיה דיין בבגדד שנים רבות קודם לנאותו לא היה יכול להסיעם ממנהגם והוא תחלת מי

¹ His Arabic name was Abū Bishr, as is evident from a letter in Jewish Arabic (T.-S. 10 J 25¹) wherein the writer mentions that he sent an epistle to מולאי ראם אלמתיבה אבי בשר האיי נט' רה.

ששכן מן הנאונים בבגדד גלגל עמהם לעשות מנהגם והנאונים ששכנו
אחריו בבגדד גם הם שתקו מזאת אף אתם אל תשנו ממנהג אבותיכם.

Accordingly the first Pumbedita Gaon to live in the 'Abbasid capital was Hai b. David (890 C.E.) who acted there as Dayyan several years previously. The reason for this change of residence is not known. Anyhow we find the later Pumbedita Geonim in Bagdād, where no doubt the school, still going by the name of Pumbedita, also found a home. That Kohen-Ṣedek lived in Bagdād appears from Nathan's account of Nissi-al-Nahrwani's visit to him in the middle of the night (*l. c.*, 79, l. 25 f., והיה פותח, עד שהלך לילה א' והיה פותח, כל מנעולי בבל בשם פתח אותו הלילה ו' מנעולים עד שהגיע אליו ועמד על ראשו ומצא אותו גורם בחצי הלילה. But the Arabic text, *ḤQR.*, XVII, 755, l. 19, has no reference to the locality). Probably Yehudah Gaon, Sherira's grandfather, meant Bagdād when instructing the Jews of Khurasan to follow סדר בבל (above, VII, 471, note 15). Nehemia's as well as Sherira's residence in Bagdād was discussed above.

As to Hai, it should be added to the data given before (see also above, p. 422) that Maṣliaḥ b. al-Baṣeḳ, Dayyan of Sicily, visited the Gaon in the 'Abbasid capital, and on his return presented to the Nagid Samuel ibn-Nagdela a sketch of Hai's life (סירה ר' האי, see Steinschneider, *Jüd. Zeitschrift*, II, 301-4, and *Arab. Liter.*, § 85). Maṣliaḥ reports that during one of Hai's lectures the difficult verse of Ps. 141. 5 was discussed, and the Gaon asked him to go to the Katholikos and inquire of him its meaning. As is well known, the Katholikos of the Christians in 'Irāḳ resided in Bagdād. Also Elḥanan b. Shemarya visited the school there as we read in an interesting letter (printed in *RÉF.*, LV, 49-51, see above, VII, 481) הישיבה וגם חכמי הישיבה (i. e. Hai's) מזכירים בבל עת כי בבוא מר אלחנן זה אל בגדד הלך

אליו מר רב אסף² ראש הסדר זכ לב והראה כי הוא גורם לפניו התלמוד נירוס מנימר וכו'.

As a resident of Bagdād Hai mentions in his responsa local customs. See *עושין בבתי כנסיות שלהן*, I, 89, *ש"ש* ואמר רב האי אין מנהגינו להעתיק, II, 73-4; סוכות וכן מנהג ישראל את המת מקבר במקומו אלא יש שקוברין את המת בבגד (בבגד. r.) ואחר זמן מוציאים אותו כמה פרסאות אל עבר פרס המערבי למדבר הסמוך לשימון . . . ולענין העתקת עצמות האשה ממקום למקום היינו שומעין מן הזקנים אומרים כמה נאה שלא לעשות כך . . . ואע"פ בשתמות אשה חשובה שולחים את ניתה [מ]בגד אל פירי שאבור אל מדבר (There is no doubt that *פירי* is a corruption for Peroz-Shabur = Nehardea, as already Bamberger, *יצחק ירנן*, note 735, remarks.) Burial at Nehardea must have been regarded as a great honour. Probably in *ש"ש*, I, 23, ובכל סביבותיה כשחל, *ט'* באב להיות בשבת אין אומרים ויהי נועם אלא אומר תחתיו איכה ואני זאת בריתי ויהי נועם nor *ואני זאת בריתי* a Bagdād custom is meant. Both R. Şemaḥ and R. 'Amram maintain that neither נועם nor *ואני זאת בריתי* be said, but Hai quotes the Bagdād custom of omitting the first only. See also 'Itṭur, II, 45 c, top, ורבי' האי אמר אין מנהג שיתוודה *ש"ץ* במנחה ערב יו"כ ולא שמעתי בבבל שיתודה.

Nehardea, as the district including Pumbedita, is sometimes mentioned where we should expect the latter. See *Gr.*, V⁴, 444, note 1, and *ג"מ*, no. 44 (cited above, VII, 467).³

² He is probably identical with *מב שימין* כפסך, mentioned in a Genizah fragment containing several decisions of Babylonian Geonim (*JQR.*, IX, 689). Abraham b. Solomon cites an explanation of his, together with Hai Gaon's (*Hebr. Bibliogr.*, XX, 9). See also above, p. 421.

³ See also *עמור* (ed. Venice, 1608, fol. 102 d, top) ובתשובות מורדת על בעלה דיניה (דינה. r.) מרתקינו (כדתקינו) רבנן סבוראי בשנת תתקס"ב לשמרות (651 c. e. =) למנין שמרות ובימי מר (דמר. r.) רבנא ואון מפומבדיתא ומר בא ומר רב הונא גאון מסיריא (מסורא. r.) נע ואיהו הוא דאסר כנתא

In Khalaf b. Sarjādo's lampoon against Sa'adya (Harkavy, *Stud. u. Mitteil.*, V, 230) we read, תחלת קלונך הוא בדאר אבן, נאנם (נאנם or) נמצאת ותבוא השמועה אל שער הישיבה ובעליית דרב אלבקר ראוך אנשים כשרים תחת הנערים עם כתבי הקדש אף נערי נהרדעא נלאו ממצוא לך. These scurrilous attacks seem to refer to Sa'adya's enforced stay in Bagdād after he had left Sura owing to his conflict with David b. Zakkai. שער הישיבה I take to mean the Sura school, whither reports of Sa'adya's doings reached. By נהרדעא נערי apparently the disciples of the *Pumbedita school*, situated then in Bagdād, are meant. Likewise Shemarya b. Elḥanan was ראש שורת נהרדעי under Sherira (above, VIII, 352). Perhaps the responsum from Bagdād (above, IX, 145-6) emanates from Sa'adya during his stay there. Its tendency to combat Karaism by deducing several Rabbinic laws from the Bible is quite in agreement with the whole attitude of this powerful defender of Tradition, Sa'adya. But Hai b. David could just as well have been its author, since under him the *Pumbedita school* was transferred to the 'Abbasid capital.

Albeck in his new edition of *Haeshkol* (pp. 6, note 18, and 73, note 4) speaks of a school with Geonim in Bagdād apart from those of Sura and Pumbedita. In the Introduction, c. 6 (which is inaccessible to me and has probably not been published yet), he promised fully to substantiate his opinion. But the data, discussed here, prove clearly ואיהו תני הויא דהאשה נקנית. אבל ביבמה מורדת לא עבדינן תקנתא לחקנתא וקיימא אדינא דגמרא כי תפשה מכתובתה מאי דכתב בעלה לא מפקין מינה וחליין לה בתר י"ב חדש לאחר מיתת הבעל. ומאי דלא תפשה במאי דכתב לה בעל היא פלוגתא בין מתיבתא דנהרדעא ובין (דסורא) (דסורא). There is no doubt that Nehardea stands here for Pumbedita, as its Gaon, together with the principal of Sura, decided upon the change in the law of מורדת (see also above, X, 122). About the date 651 c. E. see also Graetz, v⁴, 401.

our contention that the school of Pumbedita found a new home in Bagdād. This removal took place, as Hai tells us, during the Gaonate of Hai b. David (890-8 C. E.).⁴

VII, 471. Jews from Khurasān visited the Khazār dominion. See the fragment published by Schechter (*ŒQR.*, N. S., III, 206, ll. 36-8) ויחלו היהודים לבוא מן בגדד ומן כורסן ומארץ יון והחזיקו בירי אנשי הארץ ויתחקוקו בברית אב המון.

VII, 480; VIII, 350. Elḥanan b. Shemarya received from Hai a pamphlet explaining the difficult words in 'Aboda zarah (see Steinschneider, *H. B.*, IV, 107; *Jüd. Zeitschr.*, I, 313, note 20).

VII, 484-5. The whole community of Fez seems to have been deported to Ashīr. This we learn from the correct text of MS. Parma (given by Lewin, *Fahrh. d. jüd.-liter. Gesellsch.*, VII, 254) אלו שאלות ששאלו קהל פאם המועתקים מלפני ארוננו שרירא וכו'. The responsum was written by Hai and thus begins, האיי דינא דבבא בר שרירא ריש מתיבתא לכל רבננא ותלמידיהון ובתאי וציבורי דמותביהון בפאם אשיר ראשתניא ממודינת פאם טאבי בחירי נהירי וכו'. Accordingly, טאבי is not a geographical name but an adjective referring to the people of Fez, who are complimented as 'good, superior, select, &c.' This responsum was written during the Kallah of Adar 1298 Sel. = 987 C. E. Probably Samuel b. Ḥofni's letter to Fez (see above, VII, 485, note 31) refers to the

⁴ Hai in his famous responsum about mysticism and 'practical Kabbalah' (in *טעם וקנים*, 56, top), after referring to the amulets which the Sura Gaon, Moses Hakkohen, 832-43, was reported to have made frequent use of, writes ובישיבת סורא היו דברים אלו רובם כי הם קרובים למדינת בבל ובית נבוכדנצר ואנו רחוקים משם. Here Babylon is not Bagdād but the old Babylon in which neighbourhood Sura was (see also Graetz, v⁴, 445). Besides, in the time of Moses Hakkohen the school was still situated in Pumbedita. Probably by the statement 'and we (were) far from it', the Gaon means the school over which he presided.

persecutions prior to the expulsion of the local Jews to Ashīr, whither also Jews from Tlemsen were compelled to depart. In this epistle Samuel's son, Israel, is already mentioned as the secretary of the school (see VIII, 364, and also above, p. 414). Hai styles himself in the above responsum as 'Dayyan of the Gate'. We know from Sherira's letter, written in the same year, that Hai became Ab Bet-Dīn about two years previously (Neub., I, 41, (וסמכיניה להא"י בננו באבות בית דין מן שעור תרתין שנין). A clear proof that the Ab of the school is identical with its דיין דבבא (see above, X, 339, and also Mann, *l. c.*, vol. I, 273, top).⁵

Of Sherira and Hai's correspondents in Fez two are mentioned by name. They were the brothers Abraham and Tanḥum, the sons of Jacob. T.-S. 13 F 2¹ (paper, square hand, size $10\frac{3}{4} \times 7$ inches) contains on verso the beginning of Maimonides' Introduction to his Mishneh Torah. On recto there is a great deal of scribbling. Thus the poem in honour of Maimonides' work, בינו בדת משה (see Steinschneider's מורה המורה, no. 18, in קבץ על יד, I) is repeated four times. But in the scribbling the beginning of a pamphlet of responsa has been preserved. It reads, שאלות אילו אשר שאלו מר אברהם ומר תנחום בני מר יעקב ישמרם יוצרם מבני מדינת פאס מלפנינו משער ישיבה שלגולה מבי"ד הגדול שלאדונינו שרירא ראש ישיבת גאון יעקב חמוד אדוננו חנניה ריג' נכד אדונינו יהודה ריג' ומבי"ד הגדול שלאדונינו הא"י אב בי"ד של ישיבת גאון יעקב חמוד אדונינו שרירא ריג' וצוינו וקראנו וכו' (there follows the usual formula) (B. b. 100^b). This heading is repeated on the same page in the scribbling in a somewhat shortened form.

⁵ Against Eppenstein in Graetz, v⁴, 134, note 5.

A highly interesting letter from R. Hai to these brothers in Fez, dated Adar 26th (1)315 Sel. = 1004 C.E., is preserved in T.-S. 12. 829. Unfortunately the epistle is damaged and very faded. I give here what could be safely deciphered. The address (verso) reads

... מרי ורבנא אברהם בני מרי ורבנא תנחום זכר לברכה
ורבנא תנחום יצרם יצרם ויגן
בעדם ויסעדם

in the second column is a slip for יעקב as is evident from recto. Besides the Hebrew address there is one in Arabic wherein the word *الفسطاط* is still visible. The epistle was probably sent in the first instance to Fustāt for transmission to Fez (cp. above, VIII, 355 ff.).

(recto)

[הארי רא]ש הישיבה שלגולה בן שרירא ראש הישיבה שלגולה
(1. 1) [מחמדי עינינו], ומשאי [רוחננו] וידידי נפשנו, ומורשי לבבנו.
מרי ורבנא אברהם ומרי ורבנא תנחום החכמים האדירים האיתנים החשובים
(2) . . . [ה]גבירים החכמים הסגולים . . . בני מרי (3) [ור]בנא
יעקב זכרו לברכה עושה שלום יברך אתכם בשלום . . . (4) . . . שאו
שלום ממנו ומן כל חכמי הישיבה כי ברחמי אלהינו אנו שלום ומודים לו
(5) כתאבנא אליכמא יא מחמדי ע[ינינו] אטאל אללה בקאכמא . . . עלי
ידי אבי אלטייב מר עמראן הלוי בן מר (6) הלל ו . . . מעה אנובה
אלג שאלות כאנת פי כתא[בי] . . . דלך וצל ווקע מוקעה ואלדרג
אלדי פי אלשאלות אלאכר (7) . . . איאם כתאב מחמד עינינו
אבי אלפרג אלף אדאם אללה עזה ודכר לנא אנה קר אנפר (8) . . .
ואלחמס גואבהא ומא וצל אליה דלך . . . ודכר לנא ופאה אבי
יוסף מררב יעקב אלוף (9) בן שאהון זכר צדיק לברכה וכאן דלך
[כתאב] מציבה מתל אליום אלמצאייב ואלפנאיע . . . מני בעץ מא אבאנתה
מן אלחזן עליה רצי (10) אללה [עליה] וספחת עליה זכרו ל[ברכה] פי
[אלמתיבה] ופי אלגמוע ובכת אלגמאעה עליה אלהי ישראל ירחמנו . . .

There follow five more lines, very faded. On line 14 we

read סבעין דינאר אנפדהא ד כלוף בן ד יוסף ז[כר]ו לטוב. The epistle is continued on verso where nine lines are given. On l. 8 there is mentioned מר שלמה בן מר חכים בן אבי שכם נט רח. It concludes (l. 9) ושלומכם ירבה זו באדר שנת שיה ישע רב.

R. Hai previously wrote to his friends in Fez through 'Amran Hallevi b. Hillel, evidently enclosing responsa on three questions. He also refers to a pamphlet of other responsa. A letter reached him from Abū'l Faraj Alluf (no doubt identical with the Alluf (= Resh Kallah) Abū'l Faraj Joseph b. Jacob b. 'Aukal of Fustāṭ, who was a great patron of the Babylonian schools, see above, VIII, 357–8) containing the sad news of the demise of the famous Jacob b. Nissim ibn Shahūn⁶ of Ḳairowān to whom Sherira sent his well-known Letter.⁷ This report caused the Gaon

⁶ R. Hai spells the name שאהון and not שאהין. About the meaning of the latter see Rappoport, תולדות ר' נסים, notes 2 and 6, and Steinschneider, *JQR.*, XI, 614.

⁷ Numerous responsa were sent to this scholar by Sherira and Hai (see the list in Pozn., אנשי קירואן, no. 26). To these T.-S. 8 G 7⁸ (two paper leaves, damaged, size 7 × 5½ inches) should be added. On fol. 1, recto, top, the passage of Ta'anit 12 a, from אמר שמואל כל תענית שלא קיבל עליו till תבטל גזרתנו את נדרו, is given as גירסא (text). Then we have the explanation (פירושא) for which the following responsum, dated 991 c. E., is quoted: [ת]שובה לרבנו שרירא גאון זכנו רבנו האיי אב זכ לז שהשיבו [ל]מר יעקב בר נסים קירואני שנת שז. וששאלת פליני בה רב חייה ור שמעון ברבי חד אמר ייסר וחד אמר יאסר האיך נמרא וסברא. נמרא כך הוא כאשר פירשנו וכך פתורנו וכו' (is explained as prayer, as also adopted by R. Ḥananel and Rashi a. l. The latter also mentions another explanation which, however, his master did not accept, איכא דאמרי לשון, ואין רבי מודה צד. . . .) The responsum is continued till l. 9 of fol. 1, verso.

On l. 10 ff. another responsum is given. לרבנו האיי גאון זל שהשיב לאנשי קירואן [ה]עתקתי מן הספר החתום בטבעתו [אמ שמואל כל [ת]ענית שלא קיבל[ה] עליו מבעוד יום וכו' There follows the whole explanation of the passage, ending on fol. 2, recto, bottom. It seems that some time after R. Jacob b. Nissim's inquiry, the Ḳairowān scholars again

great grief like on the days of national misfortune and calamity. He held memorial services for the departed scholar at the academy and also before the congregation, probably in one of the synagogues of Bagdād. His sermon moved the audience to tears. Considering the time that must have elapsed till the news of R. Jacob's demise reached Fustāt and thereupon transmitted to Bagdād, the Ẕairowān scholar must have died early in the summer of 1003 C. E. We read also of a donation of 70 Dinārs (for the school) which a certain Khaluf b. Joseph sent. Solomon b. Ḥakim is perhaps identical with the signatory of a document, dated 1030 C. E. at Fustāt (Bodl. 2805⁴).

Another responsum of R. Hai to Fez is mentioned in T.-S. 20. 91, dealing with the Talmudic law of inheritance, wherein we read ומצינו תשובה לאדוננו שרירא נאון זל לענין אדם בארי (בריא) שכתב נכסיו לעניים ולא כתב מן היום] ולאחר מיתה . . . והא תשובה פירשה אדוננו שרירא זל וחתם עלה ופסקה אדוננו האי זל בתריה במעמד כולו רבנן דמתיבתיה לבני קהל פאם ומצינו לו שאמר כל מתנה דלא כתב בה מהיום ולאחר מיתה לא קאני וכו'.

inquired of R. Hai the meaning of this passage. Sherira was probably no longer alive then.

The copyist, who had Hai's original letter before him, was Joseph Rosh Hasseder b. Jacob Rosh bē-Rabbanan of Fustāt who flourished at the beginning of the thirteenth century (see the colophon in Bodl. 2624¹⁷, and also above, p. 426). He was an author of standing, but still more a prolific copyist of other people's literary productions, ranging from Talmud and Commentaries to Gaonic Responsa, Sa'adya's Siddur, and other liturgical works, Maimonides' writings, philosophy, medicine, and astronomy. The Cambridge Genizah Collection contains a vast number of leaves in Joseph's handwriting which none who went through this Collection could fail to notice. The identification of the above responsa as having been copied by him rests on my recognition of his handwriting. It should be added that T.-S. 13 F 2¹ (described above, p. 439) is also his copy. Very likely Bodl. 2878⁴⁴, containing Geonic Responsa, are also in Joseph's hand, because we have a similar superscription as above, לרבנו שרירא נאון ובנו רבנו [האי] זכ לב' שהשיבו לבני קירואן . העתקתה מן הספר החתום בטבעותיהם

VII, 483-5. Of other North-African communities who had relations with Sherira and Hai are known Ḳabes, Tahort, and Sejmessa. T.-S. 10 G 5⁵ contains the tops of two leaves, brownish paper. On fol. 1, recto, the following can be read in large handwriting: [בש]מ רחמנא | [שאלות] אלו אשר שאלו מלפנינו | [בני מדי]נת תהרת וקצת | [בני קאב]ס הררים עמם | [ובאן] לפנינו . . . (verso) פהרס[ת] . . . | פיה דרג תשובות לרבינו שרירא זל | ולרבינו האיי זל אולה [ספר] תורה . . . | לא של עור ולא תנין ולא פסקות ולא | סתומה ולא פתוחה והיא בדוקה בתסרי[י] | וביתרי אלא שאין בה אחר מן השיעורין | Verso evidently contained an index (fihrist) of the responsa. The pamphlet dealt at the beginning with a scroll of the Law. Fol. 2, recto, reads [יעקב] וצוינו וקראו [א]תם על ראובן אית ליה ממונא . . . לפנינו כו' the usual formula. The beginning of this heading of a new pamphlet is not preserved. על שמעון בעדים ובשטר ואול ליה שמעון לרובתא רחיקתא וליתיה למפרעיה וכו'. Verso evidently is the conclusion of the pamphlet. ולי יזכה אתכם לקיי[ם] דבר על בריו | ולא[סוק]י הלכה בתקונה ותהיו למודי יי ותחשבו | מאותן הנאמר בהן | וכל בניך למודי יי | ורב שלום בניך.

A responsum of Hai to Ḳabes is mentioned in ש"ש, I, 114. His responsum to Sejmessa concerning the consumption of dead locusts is also cited by Samuel b. Jacob ibn Jama' in his treatise on Sheḥiṭa (Steinschn., *Jüd. Zeitschr.*, I, 313, note 18; see *Arab. Liter.*, § 155).

VII, 487. About Naṭronai's connexions with Lucena see also 'Amram's Siddur, I a, וסדר אלו מאה ברכות כך השיב, רב נטרונאי ב"ר הילאי ריש מתיבתא דמתא מחסיא לבני קהל אליסאנה על ידי יוסף מאור עינינו. Probably the following responsa by this Gaon were also sent to Lucena. ש"ש, II, 20, וכן השיב רב, נטרונאי לראשוננו בשביל כרמים שלכם ששאלתם שזמן חרישתם מניע שאלו ראשוננו למר רב נטרונאי אם להטיל II, 44, ; לחדש ניסן וכו'.

בנוך וכו'. Ibn Gayyat, as the Rabbi of Lucena, mentions the local correspondents of Naṭronai as 'our early (scholars)'. About Lucena see also Harkavy, *חדשים גם ישנים*, VII, 25 (in Hebrew Gr., IV). See further, *סר"ע*, I, 42 a והא דשדר רב נטרונאי נאון לרבנן די באספמיא.

Sicily should be added to the European countries which had connexions with the Babylonian Geonim. Naturally Maṣliaḥ b. al-Baṣeḳ (above, p. 435) kept up correspondence with Hai. A question of his to the Gaon is expressly mentioned (*Jüd. Zeitschr.*, II, 303-4).

VII, 489. An interesting statement about the Jews of Wādi'l Ḳura' in post-Gaonic times is to be found in Abraham ibn Megas's *כבוד אלהים* (printed in Constantinople, 1585, cited in *H.B.*, XIX, 42) (!) *צפוני למיכ"י* (!) וכן בוארי אלקרנין (!) שם פחת ליהודים במדבר בארץ. ויש להם שלשה מגדלים וכבר ראיתי אחד מהם שהיה בא לארץ הצבי וטבעה הספינה וטבעו בים סוף חביריו והוא ניצל על לוח אחד וכבר בא לביתי וישב שם כמו שלשים יום ויותר ואמר שהם כמו אלף ות"ק בתים (בעלי בתים. r.) בקרוב ועליהם נשיא אחד. וכולם משבט מנשה.

VIII, 340. On the variant names Ṣadoḳ and Isaac for the same Gaon, see also Zunz, *Ritus*, 185. It should be noted that two more people have the name Isaac in front of their names. The Pumbedita Gaon Ṣemaḥ (either b. Palṭoi, 872 C.E., or b. Mar R. Kafnai, 935) is styled in שאלו, *ליקוטי הפרדס* (ed. Amsterdam, 9^a) as Isaac Ṣemaḥ, *מקמי רב יצחק צמח ראש ישיבה* (ישיבת. r.) נאון יעקב הוא פומבדיתא וכו'. Also an Exilarch Hezekiah in 1055 C.E., perhaps the successor of Hai, is mentioned as *מר רב יצחק חזקיה ראש גולה* (see *RÉJ.*, LXVIII, 42, note 1). If it be not a mere coincidence, why just the name Isaac?

A re-examination of T.-S. 12. 856 revealed the fact that the correspondent of Naḥshon Gaon b. Ṣadoḳ was called

(לרבנא שב[יב] 1. 1, read שב[יב]). He was a prominent scholar in Ḳairowān. Nahshon's son, Hai (Gaon of Sura, 889–96 C.E.), evidently also corresponded with this scholar. T.-S. 12. 77 contains a very damaged vellum fragment, brown, square writing, forming a portion of a Gaonic responsum. (evidently end of question) ילמדנו אדונינו (r., 1. 5) כך הר[אנו מן] (6) השמים [ד]תשובה שהושיב מר רב האי שלנו גאון מחסיה וזכר [קדוש לברכה] (7) בשאלה זו ש[שאלתם] כדון ובראוי הושיב וכו' (v., 1. 5) . . . וכך הדין. וראינו שפרשת[ם] . . . (6) . . . בתשובה הזו שלאדונינו מררב האי שלנו גאון מחסיה . . . (7) . . . [ע]ל הפרק רבנא שביב בן רבנא יעקב ורבנא ש . . . (8) The name of R. Shebib's colleague, who apparently addressed together with him the question to the Gaon Hai (of Sura), is not preserved. The author of the above responsum was no doubt also a Gaon of Sura who held office subsequently.

T.-S. 10 G 3 contains twelve leaves of Gaonic Responsa, eight of which apparently emanate from 'Amram Gaon. Fol. 5, recto, ends סליק אילין שאילאתא. Fol. 5, verso, begins תוב שאל' (= שאילאתא) דאתין בחנוכה שנת קע' כד גלו טרף והחולץ. Thus these questions arrived at the school on Ḥanukah (1)170 Sel. = 858 C.E., when the chapters טרף (Yoma IV) and החולץ (Yeb. IV) were expounded.⁸ The first responsum after the above superscription begins ושאלתם כוס של קידוש וישאלתם כוס של קידוש. טעון ברכה לאחריו או לא וכו'. It is the same responsum as found in ג"ל, no. 56, with the important heading showing

⁸ After גלו understand פנים. Well known is the expression המגלה פנים בתורה שלא כהלכה (Abot 3¹¹). Of course there is also an interpretation of the Torah כהלכה. A similar heading we have in *Geon.* II, 326, l. 11 ff. אתיאן באדר שנת קס"ט כד איתני הנזיל עכו"ם ובא לו כהן (B. ḳ., ch. IX) עמרם בר ששנא ראש מתיבתא דמתא מחסיא לרב' מאיר בריה דרבנא יוסף וכו'.

that it was addressed to Barcelona. But the text in our manuscript is more correct. Also the next responsum (fol. 6^a) begins וישאל מה להבדיל על הפת במקום שאין יין (wherein the opinion of R. Šadoḳ is quoted), while the one following (fol. 6^b) is the same as ג"ל no. 57. There follow other responsa not contained in ג"ל, whereas ג"ל no. 58 is not found in our manuscript which breaks off (fol. 8^b) with וישאל דנין שניצורו ביום טוב הראש' שלחנ או תינים וענבים שנלקטו ביום טוב. It is evident that the collector of ג"ל left out several responsa contained in this pamphlet. ג"ל, no. 58, is probably taken from the missing part.⁹

⁹ The same pamphlet of responsa is apparently partly reproduced in T.-S. 20. 183, consisting of two vellum leaves, brownish ink, torn and damaged. Fol. 1, r., l. 17, concludes a responsum. We then have the same heading as in ג"ל no. 56, but without the words הדריים במרינת עמרם בר שישנא ריש מתיבתא דמתא מחס לכל רבנן ברצלונא! It reads וחכמ' ותלמידים ושאר אחינו ישראל יקרים ונכבדים ואהובים לפנינו ש' [לומכם] ירבה ויגדל לעד קיבלו שלום ממנו וממר ר' צמח דינא דבבא ומן ראשי כלי ומכל חכמ' ^a המסובים שהן במקום סנדרים ^b גדולה ומן בני סיומי שהן במקום סנדרים קטנה ומשאר חכמים תנאי ותלמידים חכמ' (evidently to be deleted) שבישיבה כול[ם] מת[מדין] בשלומכם אנו שואלין שלומכם ומבקשין רחמים עליכם שירחם קבה עליכם ברחמי הרבים תמיד ויגן עליכם ויהי בעזרכם וישמרכם וינצרכם מכל רעות וצרות ומכל פורענות ומכל חולי ומכאוב ויתן לכם כל משאלותיכם ובקשתכם בעת קוראכם לפניו. ושאלות ש[שאל]תם מלפנינו ציינו וקראו אותם לפנינו כיושבים לפנינו אב בית דין וא[ל]ופים [וחכמים ותלמידים והתבוננו בהם ועמדנו על מה שכת בהן וכו']. Here follow (fol. 1, r. and v.) the first two responsa as in T.-S. 10 G 3. There is a gap between fols. 1 and 2. Fol. 2 a contains a responsum on גיד הנשה שומן גיד הנשה (see Tur § 65 יו"ד ט' see T. S. 10 G 3). There is a gap between fols. 1 and 2. Fol. 2 a contains a responsum on גיד הנשה לשמנו אין לשנות כל עיקר וכשנהנו בו ישראל קדושים איסור שמנהו כגיד הנשה לכל דבר. וישאל' הא דאמור רבנן הני מאנו (A. z. 33 b). This responsum ends fol. 2, middle, whereupon we have the conclusion of the pamphlet ואתכם ואתנו ואתכם להוציא הלכה לאמתה ולדין דין אמת לאמיתו ולא נכשל בדבר הלכה ויפתח לכם חק שערי תורה ושערי חכמה ושערי בינה ותזכו ללמוד וללמד

^a To be deleted.

^b = סנהדרים.

Between fols. 8 and 9 there is a gap, but the handwriting is similar. Fol. 9, recto, begins (1) מתיבתין דמתא [מחסיא] (2) וחכ[מה] בעל מצות ומעשים טובים בריה לרבנא שביב בעל תורה (3) שלמא רבה מן שמיא ליהוי עליה דרבנן ועל כל רבנן דרבנא יעקב (4) דקירואן שאל' דפריש לקדמנא וכול' ודכתיב ראוּבן שמכר בכורתו לא[חיו] בחיי אביו זביניה זביני או לא. This is the same responsum as given in T.-S. 12. 856; only in T.-S. 10 G 3 the superscription is shortened. It is clear that in the latter manuscript after 'Amram's responsa there followed a pamphlet of such, emanating from his successor in the Sura Gaonate, Naḥshon b. Ṣadōq.

Ḳairōwān had very close connexions with both Babylonian academies (see above, VII, 482). It is therefore only natural that R. שביב b. Jacob should have corresponded with the

לשמור ולעשות וניזכה ותוכו לראות פניכם בקיבוץ נפוצות ישראל בירוש' עיר הקדש בבנינה ובישוביה ולשמוח בשמחתה בתיקונה וביעודה ברוב שמחות ורגנות כהבטחות חזים בקירוב אמן.

Thereupon a new pamphlet of responsa begins: סימן יפה לכל ישראל שאלות אלו יצאו לפנינו לשער הישיבה של אדוננו מתתיה ראש ישיבת גאון יעקב חמוד אדוננו רבי והגיע לפנינו בחודש ניסן בערב הפסח של שנת אלף ומאה ושבעים וארבע שנים לאחר שנפטרו אלופים וחכמים ותלמידים מלפנינו [ו] בשלום איש לביתו ולאחר שיצאו ימי הפסח צוינו ושגרנו על החכמים ובאו לפנינו וצוינו אותם והתבוננו בהם ולפי מה שכתוב בהן ניראה לנו אמר אביו האי מברתא דתפולי (so in manuscript) הלכה למשה מסיני בהקומין (Men. 35 a, top) מעבורת שלתפלין מקום שמכניסין בו רצועה שלתפלין. עיבי הלוביון כמה שיינו שידה בית שמי אום וכו' (Kelim 111, Menah. 31 a, top). This heading is of interest for the information it furnishes as to the internal organization of the school. It also appears that Mattitya was then, in 863 c. e., already generally recognized. This was the case after the death of Menaḥem Gaon, Mattitya's rival. It thus establishes the reading 1171 Sel. (859 c. e.) as the year of Menaḥem's demise (see Sherira's letter, p. 38, bottom מנחם דמור רב מנחם בשנת קע"א, where a variant has קע"ה, 864 c. e.).

contemporary Pumbedita Gaon, Ṣemaḥ b. Palṭoi (872 C.E.). This we learn from an interesting passage in Samuel b. Jacob's (ibn Jama') additions to the 'Arukh, which owing to its corruptness has not been fully understood. It reads (see ed. Buber in *Graetz-Fubelschrift*, p. 17; Buber, by some of his emendations, still adds to the confusion of the text) (אבאם s. v. הדא מלתא בכתבי רשואתא מרב נטרונאי כתב בשדר (ושרר r.) ליה למר נתן בר מר חנינא לקירואן ולשאר אתרואתא דיש¹⁰ (= דישראל) כי אתא מר אלעזר ריש כלל¹¹ להא (= להכא) ואייתי מה דאייתי פרענא מקצת אבאם דילנא וריחא (וניחא r.) מתיבתא ומרב צמח בן מרב פלטוי¹² גאתי (גאון r.) פום (= פומבדיתא) כתב בשאלת שלמר שביב¹³ בתבובתא (בתבובתא) דשאלתא קמיייתא . . . ואבאם דהוה מייאש מיניה פי' הלואה.

To prove that אבאם means a 'loan', Samuel b. Jacob quotes from the writings of the 'heads' (of the schools), viz. Naṭronai wrote to Nathan b. Ḥaninah of Kairowān informing him that when El'azar Resh Kallah (= Alluf) arrived (from Lucena, see above, VII, 487) and 'brought what he brought (viz. a certain amount of donations for the school)¹⁴ we paid our debts and the academy was *pleased*'. Also Ṣemaḥ b. Palṭoi in the pamphlet of questions coming from R. שביב uses the expression אבאם in the reply to the first query.

VIII, 353. The Massoretic fragment is Or. 5554, A, fols. 3-4, and the lines are cited from fol. 4, recto, ll. 8-11. Verso, ll. 5-6, mentions another Massorite (Jer. 39. 3) רב סריס אמא (= אמר) ו' נחום בר רב אבא חד כל (= כתיב) וחד קרי Yehuda b. Ezekiel as Massorite is also mentioned in

¹⁰ So Codex Cambridge, no. 376, fols. 233-6, which I have also consulted.

¹¹ Cod. Cambr. has only ריש.

¹² Cod. Cambr. מרב פלטוי, an obvious corruption.

¹³ Cod. Cambr. בשאלות שלמר שביב.

¹⁴ See also Pozn. in *Hakkedem*, II, Hebr. part, 98, no. 4.

fragments of the Firkowicz Collection in Petrograd (see *H. B.*, XIV, 105, and Neub., *Aus der Petersburger Bibliothek*, 104, top). On the Massorah of R. Naḥman (b. Isaac) see also Lewin, *Taḥkemoni*, II (1911), 24 ff. Graetz (*Monatsschr.*, 1871, 49–50; 1872, 9) deals with the same Massoretic gloss, as cited from the above Genizah manuscript, and denies that there were separate Massoretic schools in Nehardea and in Sura. But this is now a well-established fact (see especially, Kahle, *Massoreten des Ostens*, 1913).

VIII, 353, top. An extensive volume of responsa by Hai is mentioned in T.-S. 8 G 7⁸, recto, ll. 12 ff. כתב אדוננו (הא"י גאון זל בשאלות בני מדרשנו בברך (בכרך. r.) הגדול בתשובת השאלה [והי]א תשעים למנין השאלות והיא ממסכת דפסחים בפרק אילו דברים בפסח¹⁵ תא שמע דתנן סבין שנמצאת בארבעה [עשר שוחט] בה דברים. The questions probably came from Ẕairowān where there was a celebrated house of study under Hushiel, Jacob b. Nissim, and his son R. Nissim. See, e.g., the superscription of ג"ה, no. 178, שאילאתא אילין, דשררו מרי ורבנא יוסף בן מרי ורב' ברכיה ורבנן דשכיחין בי מדראשא דמר רב יעקב ראש כלא בר רב נסים וכו'. In the anonymous Halakic compendium (printed in *ẔQR.*, IX, 681 ff.) we also read (p. 706, l. 8) והשיב רבינו הא"י גא זל לבית המדרש של רבינו נסים זל בלש הגרית. Cp. also Pozn., *l. c.*, 104.

VIII, 358. Joseph b. Jacob b. 'Aukal is also mentioned in a fragment of an epistle (T.-S. 10 G 5⁸, brownish paper, both top and bottom torn) which evidently emanates from a Babylonian Gaon, either Hai or Samuel b. Ḥofni. The Gaon writes to a certain Alluf who may be identical with the scholar in Egypt who was the recipient of the letter discussed above (VIII, 349 ff.). ועתה ישים (recto, ll. 9 ff.) גדולנו אלוף יחי לעד אל לבו לחדש את חסדיו עם חירוש הרבר הזה

¹⁵ Pes. 70a.

והאגרת אשר אנו כותבין אל ק . . . (ק[ירואן] perhaps r) יקראהו בקהל וכאשר כתב כי עשה בראשנה אשר שלח [ש]תי אנרותינו א[ל] מקומות בן יעשה כי בראשונה נעשו פירות וכי גם אלה יעשו. והנה באה לפנינו אנר[ת] מחמדנו ומשוש לבנו ו[רוחנו] ידינו מרי ורבנא יוסף בן מרי ורבנא יעקב אלוף בן עוכל יחיהו קדו[ש]נו וישמר[הו] ויגוננוהו ויהי ז[כר] אביו לברכה כי הבטיח אלוף יחי לעד בהבטחות יפות אשר אנו מקוים לראות[ו] ווראי כי בצדקת אלוף נט רח שמו אלהיו נשוא פנים. This Alluf evidently acted in his community as a representative of the academy. He would forward the Gaon's epistles to distant communities, and thereby induce them to contribute to the upkeep of the school. We read also of the Gaon's request to have one of his letters read in public before the congregation (see above, VII, 477-8).

IX, 140, top. The תנאים of the school are also mentioned by Sam. b. Ḥofni in his responsum to Fez (above, p. 438), ומן רבנן תנאי, and by 'Amram (נ"ל, no. 56). See also Graetz v⁴, 456, note 3, and Epstein, *Der Gaonäische Kommentar zur Ordnung Tohoroth*, 1915, pp. 40 and 157. Pozn., *Mschr.*, 1917, 228-9, doubts whether these scholars had the special function in the academy to quote the Baraitot whenever called upon. From our fragment it appears that their task consisted of teaching those young disciples who were 'freshmen' the Mishnah and Tosefta. Hence their name Tannaim. The אמוראי are also mentioned in a Gaonic document (published by Aptow., *JQR.*, N. S., IV, 25, II, 1. 3) ועל רבנן ספרי ואמוראי. The function of these scholars probably consisted of teaching and expounding the Gemara to more advanced students of the school.

IX, 159, l. 5. רחבה is a synonym for Torah, cp. Ps. 119. 96, Job 11. 9, and Erubin 21 a. Likewise we read in the Aḥima'aṣ Chronicle (ed. Neub., *Med. Few. Chron.*, II, 113, l. 3 from bottom) ותלמידי הרחבה. וראש הישיבה. Cp. also Kaufmann, *Mschr.*, XL, 544, note 1.

IX, 160-1. I have re-examined the original of the document dated 1034 C.E. (*FQR*, XVI, 576; cp. Fraenkel's remarks, *ibid.*, XVII, 384-6). The included deed from Ḳairowān, dated 1032 C.E., ends as follows :

(verso, l. 4)

ותאריך אלכתאב יום ד' ז' [באל] ול שנת תשצב ליצירה
אלשהר הילל בר משה [כל]ף הלוי בר שלמה נז משה
בר יהודה ואזכרה קיום שהודה אלחנן ברבי חושיאל תנצב
נסים בר ברכיה אברהם בן דניאל

Thus the witnesses were Hillel b. Moses, Khalaf Hallevi b. Solomon, and Moses b. Yehuda (the latter is not enumerated in Pozn., אנשי קירואן; no. 16 is to be rectified accordingly). The testatum (קיום) was signed by the members of the court, Elḥanan b. Ḥushiel, Nissim b. Berakhya, and Abr. b. Daniel. Nissim is very likely the brother of the well-known Ḳairowān scholar Joseph b. Berakhya (see above, VII, 358, note 59; no. 20 in אנשי קירואן is to be rectified accordingly).

The end of the document, drawn up in Fustāt in 1034 C.E., is as follows :

(l. 12) תאריכהא יום ה' באדר שני שמה לשטרות
רא' הם החבר האל ב' היש
תשצב ליצירה שהודה סהלן בן אברהם
ראש הסדר הח' האלוף חמדת הנ[ש]
סעדיה בר אפרים החבר
יצחק בן אברהם משה בן אלעזר אברהם בן מצליח
צביאן כהן בר סעדיה

Accordingly Sahlān's father, Abraham, held the titles ראש הסדר החבר האלוף בחיר הישיבה, while Sahlān himself was styled ראש הסדר החבר האלוף חמדת הנשיאות. Indeed, in a marriage document (T.-S. 20. 6), drawn up in Fustāt, Elul 1348 Sel. = 1037 C.E., both father and son bear the above

titles. Sahlān is called in addition סגן הישיבה, a title also held by Joseph b. Berakhya in Ḳairowān (above, VIII, 363). Sa'adya b. Ephraim was Sāhlan's uncle and also bore the title Alluf, as is shown elsewhere.¹⁶ זביאן Hakkohen b. Sa'adya is mentioned in a document dated Kislev 1355 Sel. = 1043 C. E. at Fustāt (מצרים, Bodleian 2876⁴¹). Now that we know Abraham b. Sahlān's titles, my suggestion (above, VII, 478, note 22) is fully confirmed that he was a correspondent of Hai Gaon.¹⁷ (All the signatories of the deed of 1034 lived in Fustāt and not in Ḳairowan, and should therefore have no place in Poznański's אנשי קירואן.)

IX, 161, bottom. MS. Adler 4012 contains the end of Megillat Bustanai in Jewish Arabic with the following colophon :

תצניף מר ור נתן גאון ממא נקלה מן אבא
הישיבות הקדושים [זל] בן [מ] עלמה חויאל ריש
בי רבנן זל נסך במצר סנה אלף שי"ב לשטרות

It seems that Nathan Gaon incorporated in his book what 'his teacher's son, Ḥushiel Resh bē-Rabbanan', reported to

¹⁶ See my work, *l. c.*, vol. I, p. 99.

¹⁷ In that letter (T.-S. 16. 318) the correspondents mention a previous epistle of theirs to the Gaon apologizing for the delay in sending the due contributions ('fifths' = חומשים, see above, VIII, 347, l. 3) from the (Babylonian) congregation for the upkeep of the school. The bearer of that letter was 'Attāḥ Hallevi b. Ṭob. They also mention that certain prisoners had to be ransomed for a large sum. (Perhaps reference is made to the Jewish captives from Byzantium, who were brought to Egypt in the twenties of the eleventh century; see my remarks in *JQR.*, N. S., IX, 420). The previous epistle was dispatched three years ago and yet no answer arrived from the Gaon (l. 15 ff., continuing the Hebrew, אלי קד סבך כתאבנא אלי חצרה גאוננו יחי לעד עלי יד מר' עטאף הלוי שצ בר טוב נע אעתורנא ען תאכיר תגריד חאל אלכמאם בתמאם בנא אלכניסה המאה אללה ובמא טרק מן שבוים אשתריו בגמלה כבירה וגיר דלך ודכרנא ש[ו]קנא (ותטלענא אלי ורוד כתב חצרתה אנלהא אללה היום שלש שנים).

him in the name of the 'Fathers' of the schools. This work was copied in Fustāt in 1012 Sel. = 1001 C.E. Who this Nathan Gaon was is not clear (see Pozn., *Babylonische Geonim*, 109, for the latest discussion). Dr. Marmorstein's statement (מדרש חסירות וייתרות, 1917, p. 76) that Nathan Gaon was Ḥushiel's son, and brother of Ḥananel, needs no refutation.

IX, 167. T.-S. 10 G 5⁴, contains a quire of six paper leaves of which the tops are torn. Fol. 3, recto, l. 8 from below, reads as follows: (פסיר אלהלכה אלאולה | מן גמ (= גמרא) : דראש שנה פסרהא | רבנו נסים ביר יעקב | הרב הראש זק לב (= זכר קדוש לברכה) | חסב מא נקל ען אלסאדה אלאפאל אלאגלא עמודי | עולם ויסודיו מצוקי ארץ אשר שת צור | תבל מרנו ורבנו חושאל הרב הגדול המובהק | ינן צורו בערו ויארץ ימיו ושנותיו ומרנו ורבנו | (fol. 3, verso) . . . | שמו זכרו. | . . . | יתנהו בנפש צרו . . . | יסתירו. ומצריי יהיה עזרו. ועליו יציין נורו. | סאלה פי תפסירהא מ ור צדוק האח | היקר החביב לו עד לאחת השוכן בארץ ישראל | ישמרהו צורו ויתמכהו בימין צדוק. וישלים | חקו. ומיין הרקח ישקו. ומחלב תורתו יניקו. | ולנצח אל ישבקו. ובספר חיים יחוקקו וכל | אויב לו ימחקו. ולא ירפנו עד בלעו ריקו. והוא | מיר שאול יפרקו. ובתורה ובמצות יחזקו. ויהיה | מנת חלקו. בן מר יהיה נע | ארבעה ראשי שנים הן באחד ניסן ראש שנה | למלכים וכול' קאל רבותינו וכו' Thus R. Nissim was asked by his intimate friend Ṣadoḳ b. Yaḥya, who lived in Palestine, about the explanation of the first Mishnah of Rosh Hashshana with its calculations of the calendar. He sent Ṣadoḳ a commentary (in Jewish Arabic) as he had it from his great teachers Ḥushiel and X. (unfortunately the name of his second teacher is not preserved). The eulogies bestowed upon them no doubt emanate from R. Nissim. Of great interest is the fact that he had connexions with scholars in Palestine. Ṣadoḳ b. Yaḥya must have visited Ḳairowān previously; he may

have been a native of this town. The relations of the Gaon of Jerusalem, Solomon b. Yehuda, with Ḳairowān have been referred to above (IX, 163). This explains in the most natural way the fact that both R. Nissim and R. Ḥananel were thoroughly acquainted with the Yerushalmi. Very likely the connexions of Ḳairowān with the Holy Land go back to several centuries before. The study of the Yerushalmi in that great intellectual centre of Jewry in the Middle Ages, Ḳairowān, was hardly first introduced by Ḥushiel, who is supposed to have been a native of Southern Italy, as Eppenstein (*Msschr.*, 1911, 737, 741-2) states. Thanks to the Genizah finds, the obscurity that enveloped the history of the Palestinian Jewry from the Arab Conquest till the first Crusade is gradually being illumined. The academy of Jerusalem, which was in existence at least a century before Ben-Meir,^{17a} was well known to Jewry all over the Diaspora.

So far no responsum from Hai to Ḥananel b. Ḥushiel has been preserved, though there can hardly be any doubt that they were in communication with each other. A letter (T.-S. 8. 265, apparently in North-African cursive writing, damaged, right-hand top corner missing) contains some details of interest. It is addressed to (verso) לְכַבֹּד גְּדוּלַת . . . קְדוּשַׁת . . . בֶּר מַרְרֵב שְׁמַרְיָה הַחֲבֵר. I doubt whether the well-known Ephraim b. Shemarya of Fustāṭ is meant as his father is never styled Ḥaber. On recto (l. 8 ff.) we read . . . וּנְפִסִּי וְנִי[ע]ת מִן תֹּאכִיר כֶּתֶב סִדִּי רֵאשׁ [אַלְמַתִּיבִּי] הָ וְכֵאן כֶּתְבָהּ וְצֵל וְאַנְתְּמַעַת מֵעַ אֶל[כֶּת] יֵר בַּחֲצֵרֶת ר' חֲנַנְאֵל שֶׁ' פֹּאדֶכְ[ר] נִי אֶלְכֶּתִּיר וְעֵ. . . בְּסֵא. לָהּ עֵנָה וְאִדָּא כֵאן גְּרַבָּה יִנְמַע לְרֹמִי קְרִיב לָהּ פִּנְמַע לָהּ מִן סְרִלְיֹן נְמַע כְּבִיר וְאַלְדִּי נָאוּ אֶלְסֵנָה מִן אֶלְרֹם עֲרַפּוּ אֵן עֲנֵד וְצוּלָה סֵאפֶר פִּי אֶלְכֶּר

^{17a} See especially my work, *l. c.*, vol. I, pp. 50 ff.

יִרִיד אֵלַי בֶּאֱרִי זְרָנוּ עֲלֵיהָ לְצוּן וְלֹם יִבְקִיו לָהּ חַיִּי שְׁעָה פֶּאֱתֻמְרַת לְדִלְךָ
 אֲדָ כֹאנַת אֶלְנִיה אֶלְנִי [מ]ע לְסִירִי רֹאס אֶלְמַתִּיבָה פֶּאֱתֻסְבָּב אֶלְחֶסֶב אֶלְכְּתִיר
 וְזִמְעָ אֶלְגִּירָה וְלֹא עֲלָתָה בִּידוֹ וּמֵא כִפִּי עֵנֶךְ מֵא תְּכַלְמוּ בְּמִצֵּר בְּסִבָּב אֶל
 אֶדְרֶאנָּה אֶלְדִּי אֶשְׁתְּרִית מִרְרָב ר' אֶלְחֶנָּה נָנִי וְאֵנָּה אֶנְסֶךָ גִּוְאֵבָה אֵלַי וְשִׁאלוּ
 שְׁתֵּי שְׁאֵלוֹת מִן הַיְשִׁיבָה וּבִקֹּשׁ לְכַתּוּב תְּשׁוּבָתְךָ כֹּאחַת בְּדֶרֶךְ קִצְרָה בְּלִשׁוֹן
 יִשְׁמַעְאֵלִי וְנִכְתְּבוּ מִבֵּית דִּין הַגְּדוֹל מִלְּפָנֶי הָאֵלִי רֹאשׁ הַיְשִׁיבָה בֶּן שְׂרִירָא
 רֹאשׁ הַיְשִׁיבָה אַחֲרֵי אֶלְזֻלְתִּין^{??}

The epistle probably emanates from Kairowān. The writer was anxiously awaiting a letter from the 'head of the school' (Hai? But if his correspondent was Ephraim b. Shemarya, then the Palestinian Gaon Solomon b. Yehuda might be meant). On arrival of the letter he met with a certain al-Kathir at Ḥananel's residence. We read interesting details about collections of money for 'the head of the school' (either Hai or Solomon b. Yehuda of Jerusalem) in Rome. Unfortunately the representative of the school was robbed on board ship which was captured by pirates while making for Bari (the locality סרליון (Serraleone?) I could not identify), and thus the Gaon derived no benefit by the generosity of the Italian Jewry. The writer inquires of his correspondent in Miṣr (Fustāt) concerning certain pamphlets which he sold to Elḥanan, no doubt the son of Shemariah. When the letter was written Elḥanan was no longer alive. Finally, the writer mentions that two questions were sent to Hai with the request to reply concisely in Arabic. This the Gaon did. Probably the queries came from R. Ḥananel and his circle.

As to the latter's relations with Egypt, it is of interest to cite here a leaf in the T.-S. Collection containing two damaged paper leaves of responsa. Fol. 1, recto, concludes a pamphlet of fourteen Gaonic responsa of which nos. 12 (end)—14 are preserved. No. 13 reads ותו רבי אומ בכתב

זה ניתנה תורה לישׁר כיון שחטאו נהפך להן לרעץ (Sanh. 22a). מהו לרעץ. אנו כך למדנו לרעץ ויש ששונים לרחץ והוא הכתב שהוא עכשיו [בידי] הכותים ועדאין יוצאים כספים מטון [בעים בלשון] הקודש [א]שעליה כתב זה וזה הו[א]. There follow our Alphabet and beneath each letter the Samaritan script. (Cp. also ג"ה, no. 358, and R. Hananel to Sanh. *a. l.*)

On fol. 1, verso, l. 9 ff. we read שאל אחד [שאלת] א מ[בני] מצרים מלפני אדוננו חננאל [בן] אדוננו חושאל זכרם ל[ב]ר. ילמדנו רבינו יחי לעד תשובת [שא]לה זו ושכרו כפול מן השמים. פי ביאן מא קאל אללה תע (=תעאלי). קאל פי אלתורה אלי יד אלנבי עאם (=עליה אלסלאם) פי פרשת כי תצא (Deut. ch. 23) פי אלפעל אלדי מיין פיה מן יצלח למכאלטה ישר (=ישראל) ומן לא יצלח פמנהם מן יצלח מכאלטתה בעד זמאן מא ומנהם מן לא ינוו מכאלטתה גמלה וכו'. There is a gap between fols. 1 and 2. The latter is in Aramaic and deals with the question of שנתערב דם (Zeb. 77^b).

X, 129, note 192. Very interesting information as to the infliction of capital punishment within the Spanish Jewry is found in Ibn Abitur's letter to the Palestinian Gaon Samuel Hakkohen b. Joseph (see above, VII, 475, note 20).¹⁸ The corresponding lines in MS. Adler 4009, fol. 2, verso, ll. 19-23, read as follows: וידע כבודו כי זק[ן] זקניי בספרד ולהניד מעלותיו בין בתו' ירחמם אי'נו^{18a} היתה ידו תקיפה בספרד ולהניד מעלותיו בין בתו' (=בתורה) בין בדבר אחר בל נוכל. והוא קיים ד' מיתות באספמיא מה שלא יתכן לוולתו בחוץ לארץ. ולשום שהיה שוט להלקאת הרשעים קראוהו שוטאנש.¹⁹ ודבר זה לשבח היה בפני צור ויצור

¹⁸ This letter is now printed in *REJ.*, LXX, 101-4; see my correction, *ibid.*, LXXI, 110-12. It is fully discussed in my work, *l. c.*, vol. I, 67 ff.

^{18a} = אלהינו.

¹⁹ Either = 'grievous' (אָנִישׁ) or man (אָנִישׁ), 'the scourge of man', a second Attila. Evidently the name *Satanas*, by which Ibn Abitur's family went, is derived from this nickname, which should really be pronounced *Shotenosh* or *Shotanush*.

speaks of the grandfather of his grandfather, four generations or about a century before him, i.e. the end of the ninth century. We learn thus of a communal authority in Spain wielding very great power, no doubt by permission of the government. See also Ibn Daud (in Neub., I, 79) עד שנתחוק הנשיא ר' יוסף . . . וגרשם (viz. the Karaites) מכל מבצרי קשטילי'א חוץ ממבצר אחד קטן שניתן להם מפני שלא רצה להרגם שאין דנים דיני נפשות בזמן הזה. It seems had the Nasi wished, he could have ordered their execution and would have been authorized by the government.²⁰

X, 142 ff. See also Responsa of R. Beṣalel Ashkenazi, no. 40, where an interesting responsum of R. Solomon b. Adret (בתשובות כתיבת יד שלא נמצא ברפוס) is cited on this question whether the help of the non-Jewish court may be invoked in case the defendant flouts the decision of the Bet-Din.

X, 144 ff. From the formula of a deed of sale for slaves in Hai's Kitab al-Sheta'rot (in Wertheimer's גנוי ירושלים, III, 3a) we learn the respective nationality of the slaves in Jewish households (no doubt in Arabic countries), either Indian, Slav, Byzantine, Lybian or זננאה (?). חובנית ליה בהון. עבדא הנדואה או כנעניאה או רומאה או לובאה או זננאה דאית לי.

X, 310 ff. Concerning the change of the Talmudic law permitting movable property to be taken away from orphans in payment of their father's debt, Bodl. 2643²⁶ contains a responsum of Sherira which deserves to be cited

²⁰ Cp. also Maimonides, Mishnah Comment., Hullin 1. 2, ודע שמסורת בדינינו מאבותינו בקבלת דברים רבים מרבים שומנינו זה בזמן הגלות שאין בו דיני נפשות אין זה אלא בישראל שעבר עבירות מיתה אבל האפיקורסים והצדוקים כפי רוב רעותיהם הורגין אותן לכתחלה כדי שלא יפסידו את ישראל ויאבדו האמונה וכבר יצא מזה הלכה למעשה באנשים הרבה בארצות המערב כולן.

here. Fol. 145a has the following superscription ואלמסלה and ה . . . אליה, and on the margin we have the letter ז indicating that it formed the second one in the pamphlet. It begins וישאלת ראובן חיי למרנא שבק והיו עליו חובין לכמה בני אדם ישראל וישמעאלים מהם בשטרות ומהן על פה ולא הניה אילא דבר מועט והוא מטלטלין הלך א[חר מו:] הישמעאלים אצל בי דואר שלגיים וכו'. The scholar, who wrote the question, discusses the new point whether movable property is also alike immovable property with regard to the priority of the claims as indicated by the respective dates of the creditors' bills, and he cites a responsum of R. 'Amram to R. שבים (read שבי, no doubt identical with the Kairowān scholar dealt with above, pp. 445 f.). He writes (fol. 145, v., l. 14), דאית לן תשובת שאלה, ששאל רב שבים זכ לז מלפני מר רב עמרם בר שישנא נאון זאל (r. זאל) (r. זאל) וכן (fol. 146, r.), שאל ראובן הוה מסקי ביה שמעון ולי ויהודה ממונא ושביב ולא שבק מקרקע אילא מטלטלי ואתו למישקל מינהון והוה בהון דקדים דשטריה (שטריה r.) מן חבריה היכי שקלי כיון דכתבינן מקרקעי ואפילו מטלטלי הוה להו מטלטלי כמקרקעי ומאן דקדים שקיל או דילמא האיי דכתבינן מקרקע ומטלטלי למישקל אבל קדימה במטלטלי ליכא וזו תשובתה אידע דמן פז שנין דאשוו תרתין מתיבאתא וראש גלותא בהדיהון לאנבווי בעלי חובות וכתובת אשה ממטלטלי וכתבו כתבי לכולי עלמא דהכין אסכימנא וכל דיאנא דלא דאין הכי (fol. 146, v.) מיתעבר מן דוכתיה ונהנו כל ישראל לאנבווי בעלי חובות וכתובת אשה מן מטלטלי והשתא הוה להו מטלטלי כמקרקעי ורבנא כאחיב אבל קדימה במטלטלי ליכא לא שמיעא ליה לרבנא בהרא תקנתא דחקינו תרתין מתיבאתא לידע רבנא דמטלטלי כמקרקעי וכל דקדים שטריה גאבי ואפילו מן מטלטלי ואו (= ואי) שני וגאבי לא חוקינן (חוקינן r.) מיניה דהכין הלכה בעל חוב מאוחר שקדם ונכה מה שגבה גבה.

As this change of the Talmudic law took place in 787 C.E. (above, X, 310, note 223), R. 'Amram's responsum was written in 870 C.E. (eighty-three years afterwards). The Sura Gaon decided that movable property is fully alike

to immovable property as regards priority of the claims (קרימה). Now the questioner cites a responsum of Sherira to the Magreb opposing this view. He writes ולענין שאלה זו מצאנו תשובה שכתבו אדנינו ט'נ רח' (= נטריה רחמנא) לבני המערב וזה תורפה וכו' (fol. 147, v., 1.14) והיכי שבק אדנינו תקנתא והורה בזולתה ואי נימא שבית דין של אחריהן בטלוח (fol. 148, r.) אמאי לא הזכיר אדונינו דבר זה בתשובתו. ודאמ' (= ודאמר) מר רב עמרם זל הלכה בעל חוב מאוחר שקדם וגבה מה שנבה גבה יש לנו תשובה ממר רב חנניה נאון זל אבי אדנינו (i.e. Sherira's father) בבעל חוב מאוחר שקדם וגבה מה שנבה לא גבה וכו' ניעיין מרנא בשאלה זו וישיב תשובתו כוסתו.

Interesting is the beginning of Sherira's reply: עייננא בכל מאי דכתבת וקושיי דקשו לך כולהון אית להון פיריקי מבהקי (fol. 148, v.) ודילנא עדיפא מן מר רב עמרם ולא תיסתבר לך דלאוקומי מלתנא קאמריננא אילא או אשכחנן טעמא בי מר רב עמרם הדרנן לואתיה והא כמה מיראני דאנחנא הוויא אית לנא בהון סבארי וכד איתבררו לנא בהון טעמא הדרנא וכד מעאינת במילתא מיסתלקי ספיקן וקושיי דקשו לך דתקנתא דאמרה רב עמרם קיאמת היא וליכא בכל ישראל מאן דפליג בה ועד השתא מעשים בכל יום קא נהני בה בכל אתרואתא אילא מיהו לא שיכא בהדא מלתא דאמרנה דכר מאטית לסוף סוף תקנתא הכין היא לשוויאנין למטלטלי במקרקעי ומדעם אחרינא (fol. 149, r.) ליכא 'בתקנתא וכו'. This independent, and at the same time modest, mental attitude taken up in his responsum well behoves this great representative of the Babylonian Gaonate, Sherira.

X, 327, note 248. However, Harkavy points out (היהודים 31, note 93) that it is not likely that Jews from one district spoke all these languages. He therefore suggests to read for אלראבאנייה, אלראדאנייה, Rabbanite Jews!

X, 324, note 257. This Gaonic responsum is evidently referred to by Alfasi (cited in תמת ישרים in תמים דעים, ed.

Venice, 1622, no. 63, fol. 14 a, top) (i.e. רי"ף) עוד כתב הרב זל' דהיכא דשרר ליה חבריה כתבא ואמר ליה שרר לי ההוא מידי דאית לי נבך ויהבינהו ניהליה לא מחייב באחריותן דהכין נהנו האידנא תנרי וקיימא לן כפי הא דמנהגא מלתא היא והכין שדרו ממתיבתא וכו' See also Ibn Daud's remark (אמר אברהם).

X, 340. Cp. also 'Anan in his *Book of Precepts* (ed. Harkavy, 116, no. 51), who conforms here with the general custom in the Rabbanite communities, קא רויס לך דכל היכא דאיכא נמי כינפא דישראל קבעינן ביה דינא למידן מיילי קליתא כל מיילי דלא אית בהון קטלא כי היכי דלא ניפס דין ישראל במלכות. ובתייא נסבי למדי דינא מאן דנמיר דכתיב אל הזקנים טפי בי הי בוקנים וכו'.

X, 344. The shaving of the head as a punishment was also practised in Egypt in the Arab period. See Graffin-Nau, *Patrologia Orientalis*, X, 546, 'Ya'kūb b. Ibrahim, the representative of a prince of the Muslims (i.e. the governor appointed by the caliph), took an unjust judge and paraded him through the streets of Miṣr (= Fustāṭ) after shaving his beard and baring his head'; this took place after 849 C.E.

X, 345. The communal prison is also mentioned in the *Responsa* of R. Joseph ibn Migāsh, no. 122 (in the question), וחייבו אותו ברורי המקום שישא אותה ונתנו אותו בבית הסוהר.—About the passage in Sanh. 9³, see further Aptowitzer, *M Schr.*, 1908, 194–7; 1912, p. 321, note to p. 28.

X, 345 ff. As regards the oaths imposed by the Bet-Dīn, it will be of interest to cite the following passage from T.-S. 8 F 3⁵, consisting of two leaves, the first of which contains an Arabic glossary of Talmudic words. There is a gap between fols. 1 and 2. The latter begins as follows: לחבורת [מ]צוה ולא לחבורת הרשות ושטופו כאסא בתריה ונהגו ביה מנהג גוים וכל כנישתא דחזיה ליה לפתיחא ואחרמתא אלין ולא משמתא

ולא מחרמא בהון ו... [מ]נקוטה בנפשיה ואחרמתא דא כת²¹ ביום
פ'ל²² ואוכד מתחרם ההוא פ'ל ולא מקבל דינא אית רשותא לכל בר
יש²³ דתבע ליה בעל דין דיליה למיזל מסהד ליה בנוים וליכא בשום מידעם
דאגרא רבא אית ליה במילתא למישהד עליה דל'א²⁴ יקביל דינא ומהדר.

ק'ל²⁵ שבועות כד הוה משתבע הוה אמרינא ליה לא על דעתך אנו
משביעין אתך אלא על דעתנו משביעין אתך²⁶ ואשתבענא בשם המפורש
ב"י ובאהיה אשר אהיה בשם יי צבא אהי יש²⁷ וכל מאן משנו מן ענייני
אילין לא יהא לו חלק באהי יש ובתורה ויאסרו עליו כל פירות שבעולם.
זו שבועה חמורה בחיי יי צבאות אהי יש יושב הכרובים אהי מערכות
יש שאמר לי'ש בהר סיני מתוך הענן והערפל אנכי יי אהיך²⁸ ושנגלה
למשה בחי'ר א'ל מתוך הסנה ודבר עמו אני אהיה א'ל²⁹ אהיה וישדבר עמו
מאהל מועד ושנתן לו שש (verso) מאות וי'ז מצות ושנער בים ויבשהו
ושהוא ממית ומחיה חוקר לבבות ובוהן כליות וצופה [עתידות ו]חפש
נסתרות ומפענה צפונות ומגלה עמוקות ומבין תעלומות והוא יי חי וקיים
לעולם ועד.

The first paragraph is the end of the document known as פתיחא and אחרמתא (both combined, see above, X, 349). It is similar to the one published by Aptowitzer (*ŒQR.*, N.S., IV, 27, top), having, however, the addition that in case the person excommunicated does not comply with the decision of the Bet-Din, the plaintiff may invoke the help of the non-Jewish court, and co-religionists may give evidence there (see above, X, 143). The last two paragraphs contain the introductory formulae of the lenient and the stringent oaths. They evidently date from the time when oaths were still administered (above, X, 345).

In conclusion, some addenda of hitherto unpublished

²¹ כתיבא.

²² פלוני.

²³ ישראל.

²⁴ The dots beneath and above א seem to indicate that it should be deleted. Hence read 'דליקביל' in order that he should accept'.

²⁵ ק'ל would be more correct.

²⁶ Cp. Yoma 18 b and 19 b, top.

²⁷ צבאות אלהי ישראל.

²⁸ אלהיך.

²⁹ אשר.

Gaonic responsa (apart from those cited before) are given. So far no responsum of the Gaon Ḳimoi b. Aḥai (of Pumbedita, 898 C. E.) was known. In the important Halakic compendium (*ṬQR.*, IX, 681 ff.) responsa of R. Ḳimoi are mentioned twice (pp. 684, l. 2 ff, 688, bottom), but their author may have been R. Ḳimoi b. Mar R. Ashi (of Sura, 829 C. E.; cp. also *Geonica* I, 104, note 1). T.-S. 10 G 5¹, contains four leaves, brownish paper and ink, torn and damaged. Fol. 4 b, l. 6 from below, reads יליף מרנא . . . (evidently end of question which begins on fol. 3, verso), שאילתא דא נפקת קדמנא לבאבא דמתיבת' לבית דינא דמרינ' ורבנ' קימו נאון חמ' אד' (= חמור אדוננו) אחי נאון ואם בן [ה]אבי דכת' בשאילתא דא דאילו הנך אינאשי דשמעו מימרא דראובן ושמעון ושהידו עליהן וכו'. As similar introductory phrase of a responsum we find in גמ"מ, no. 76, and ש"ץ, 48 a, no. 24. In both cases the question ends with יליף מרנא, while the answer begins דא (see Müller, *Einleitung*, pp. 14, note to ש"ץ, no. 24, and 170, note 13). They are attributed to Samuel b. Ḥofni, but who knows whether their author was not really Ḳimoi b. Aḥai?

Another leaf (T.-S. 10 G 5², verso; recto blank) begins בשם רחמ' תשובות מןמועה שאלתא דמרנא ורבנא יהודה ראש מתיבתא נט' רחמנא ראובן נתן לשמעון וזובים להולכים עמו בשיירא. This Gaon is Sherira's grandfather.

The Babylonian Geonim usually wrote their responsa in Aramaic. Only when the questions were written in Arabic the reply would be in the same language. See, e.g., ג"ה, no. 371, where Sherira and Hai write ונס ציינו. T.-S. 8 G 6², contains a pamphlet of Gaonic responsa in Jewish Arabic (six leaves). Fol. 3a begins לפני אדונינו מאיר עינינו. שאילות אילו נר דחינו. אור עולם נר ישראל הא"י ראש הישיבה שלגולה בן אדוננו

שרירא ראש הישיבה שלגולה בן אדוננו חנניה ראש הישיבה שלגולה בן אדוננו יהודה ראש הישיבה שלגולה רוצים אנחנו בעת שיגיעו אל הישיבה ויראו לפניו ויקראו באזניו יצוה וישיב תשובתן בלשון ישמעאלי כאשר המה כתובות בלי איחור ובלי עיכוב ברצון שמים ילמדנו אבינו. There follow the questions and responsa in Jewish Arabic.

On the other hand, scholarly correspondents of the Geonim endeavoured to write in Aramaic. Thus in ג"ה, no. 325 (from Ḳabes to Hai, dated 1016 C. E.), the writers, so to say, apologize for sending the legal question in Arabic because it reached them so from the parties concerned in the case (see p. 311, בלשון אדונינו הנאון בלשון, ערבית כמו שבאה מבעלי הדין Bodl. 2851²¹ (fols. 45-9, important for the wording of the Talmud text; several passages translated into Arabic) concludes (fol. 49 b, l. 10 ff.), ולפום דשאלתון מן קדמנא בלשון ארמית כמנהגא דרבנן אף אנחנא נמי פקידנא למהוה תיובתיכון בן דמן שמיא לזיכין יתכון למיסבר ולאובוני כהלכה למשה מסיני ולמידע דבר דבור על אפניו ויפתחו לנו ולכם שערי חכמה ותורה ודעת ותבונה והשכל ונזכה כלנו לכ[ת]ר תורה וללמד הלכה מפי מורה צדק כנתה³⁰ בקרוב וכתביא תיובתא דאילין שאילאתא ביר[ח] ני[סן] דשנ[ת] אלפא ומאתן ותשעין ותמני שנ[י]ן.

חזק. This responsum, written in 987 C. E., no doubt emanates from Sherira.³¹

So far no son of Hai is known at all. But Bodl. 2682¹

³⁰ i. e. 'of Israel' (cp. Ps. 80. 16, ובנת נטעה ימינך).

³¹ For similar endings of responsa pamphlets by Sherira and Hai see ג"ה, nos. 36, 47, 67, 208, 219, 264, 314, 328, 344, 369, 418, 442. In this connexion it is of interest to cite responsa by a certain scholar, Sa'adya b. Yehuda (probably of Egypt), who apologizes for replying in Arabic. He would have wished to write in Hebrew but had to make use of the language in which the questions were drawn up. The responsa are contained in T.-S. 8 G 7⁶, consisting of four paper leaves, large square hand, of the eleventh or twelfth centuries. Fol. 1, recto, begins כוזהר הרקיע וגו' (Dan. 12. 3). מני אהובך סעדיה בר יהודה השואל תמיד על שלומך ושלום קהלך המקום יתמידוהו אמן. דע אדוני כי אהבתך בלבי

contains a treatise by R. Hai (fols. 1-2), then (fol. 3 a, in different handwriting) a responsum about the second day of the Festivals (י"ט שני, cp. ג"ל, no. 1), no doubt also by this Gaon. On fol. 4 b, end, there begins another responsum by him, in Arabic, addressed to Elḥanan (b. Shemarya, see above, p. 435), וְלֹא אֵיצָא זֶל פִּי טִי כְּתָאב לִדְ אֶלְחָנָן זֶל. It was in reply to Elḥanan's question about this very problem of שני ימים טובים. The responsum ends on fol. 6 b, followed by another decision תְּשׁוּבָה לְבָנֵי יוֹסֵף הָרַב הַגְּדוֹל זֶל לֵב וְלַגְבִּי שְׁנֵי יָמִים

דְּבֹקָה וְאֵף עַל פִּי שְׁגוּפִים נִפְרָדִים אֲנַחְנוּ הַלְבָּבוֹת בִּיחָד הֵם צְפוּנִים כְּמִי שֶׁכִּי כְּמִים הַפְּנִים לְפָנִים זֶל (Prov. 27. 19). וְהִגִּיעַ כְּתָבְךָ הַנֶּעִים לִיד אֶהוּבְךָ וְשִׁמְחָתִי בּוֹ וּבְחִכְמָתְךָ הַהֲצָפוּנָה (הַצְפוּנָה r.) בְּמַחְבּוּאֶךָ וְקִרְיָתִי אוֹתוֹ מִתְחַל וְעַד תָּכַל וְאֵם קִצְרָתִי וְלֹא תִרְגְּלָתִי (i. e. hastened) מִלְּהִשִּׁיב חֲמִיטָהּ (תְּמִיטָהּ r.) לְכַף זָכוֹת וְכִתְבִּיתִי בְּנִחְיָצוֹת וְרִצִּיתִי לְהִשִּׁיב שְׁאַלְתְּךָ [ךָ] בְּלִשׁוֹן קוֹדֶשׁ רֵאִיתִי לְכַף זָכוֹת וְכִתְבִּיתִי בְּנִחְיָצוֹת וְרִצִּיתִי לְהִשִּׁיב שְׁאַלְתְּךָ [ךָ] בְּלִשׁוֹן קוֹדֶשׁ רֵאִיתִי בְּכַתְּבְךָ כָּתַב לִי בְּלִשׁוֹן עִרְבִית וְהִנֵּה תְּשׁוּבוֹת שְׁאַלְתְּךָ

The responsa touch upon several topics. The following details are excerpted here: וְאִמָּא מַעֲשָׂה בֵּת יִפְתָּח פֶּאֶן עֲנִידִי תְּשׁוּבוֹת שְׁאַלוֹת לָרַב (1, verso)

סְעָרִיָּה וְהָדָה מִסְלָה וְאַחֲרָה מִנֵּהם מ... ; (2, verso) [וְאִמָּא] כְּבָר אֶלְדָּפִין... וְסָאֵלֶת פִּי הִגֵּל חֲכָם מִן בְּלָד אֶלְרוּם פִּקָּאֵל הָדָא פִּעֲלָנָא פִּיהָא אֵלָא אֵן מָא רֵאִיתָהָ לְלַחְכְּמִים וְלֹא עֲנִידִי פִּיהָא שִׁי אֵלָא אֵנִי אֵנָּה נֹוּגָה מִסָּאֵל עֲרִצָּת לִי לִדְ שְׁמוּאֵל נַעֲמִלָּהָ וְאַחֲרָה מִנֵּהם וְנִסְלָה עֵן גְּרִיפָא וְקִטּוּמָא פִּאֲדָא נֹוּאֲבִנִי עֲלִיהָא נִכְתָּב אֵלִיךְ נֹוּאֲבָהָ . . . וְאִמָּא הִנֵּן הַחֲמָה סָאֵלוּ פִּי אִמְרָהָ לְבֵן שְׁטַנְאֵשׁ פִּקָּאֵל הִנֵּן הַחֲמָה אֲדָרָאֵר חוּמְרָא פִּי אֶלְסָמָא

A new set of responsa begins on fol. 3, recto: בְּרִכּוֹת תִּתְּקִין : וְ... הַשְּׁלוֹם נִזְקָף... הָאֶהוּב עָלֵי ד' יִצְחָק בְּר' יוֹסֵף הִידוּעַ בְּר' אֶלּוּקָאֵף. כְּתִבְתִּי בְּנִחְיָן לְהוֹדִיעַ לְאֶחִי שְׁבָא כְּתָבְךָ הִנָּה עָלֵי הַמַּעֲוֵר בְּנוֹעַם הַשְּׁפָה וְעִמְדָתִי עַל מָה שֶׁכְּתִבְתָּהּ בּוֹ בְּשִׁאֲלוֹתֶיךָ וְרִצִּיתִי לְהִשִּׁיב בְּחִשְׁבֹּתֵי הִנָּה בְּלִשׁוֹן הַקּוֹדֶשׁ אִמְרָתִי שְׁמָא לֹא יִרְצָה וְהִנָּה תִּשְׁבְּתִי (תְּשׁוּבוֹתֵי r.) הֵן בְּלִשׁוֹן עִרְבִי.

Concerning a certain question our scholar writes : וְסָאֵלֶת פִּיהָ לִדְ מִנֵּהם : Fol. 4, verso, ends, וְאֵן אֲרִדְתָּ נֹוּגָה לֵךְ. אֶלְרֹוּמִי וְדָכַר לִי כְּמִתֵּל הָדָא אֵיצָא הַלְכָּת שְׁחוּמָה מִפְסָרָה מַעָה הַלְכָּת טְרִיפּוֹת וְאַלְתִּנְקִיָּה אֵן שִׁית לְלַחְכְּמִים וְאֵן שִׁית לִדְ סְעָרִיָּה אוֹ נֹוּגָהם אֵלִיךְ אֲתִנְיָנָהם.

טובים אנו אומרים שתנאי היה כרוך עליהן מימות יהושע בן נון כשנכנסו לבנו (cp. ג"ל, p. 5 a, l. 11, from below). Most likely לִבְנוֹ is a scribal error for לִרְבֵּנוֹ! Probably R. Joseph ibn Migāsh is meant here.³²

Finally, three interesting responsa from a collection composed by Hai are edited here. T.-S. 8 G 5 contains

³² However, the author of the above responsum may be identical with a celebrated scholar to whom a question was addressed from Fustāṭ in 992 c. E. T.-S. 8 G 7² consists of two paper leaves, of which the first seven lines of fol. 1, recto, conclude a responsum dealing with the question of the number of days between Passover and Pentecost (שבוע שבעות). From l. 8 ff. we read, ופרש עמוד הימני פטיש, נשלח מלפני הרב יוסף רבב ישו ופרש עמוד הימני פטיש, החוק נר שלא תכבה יתד שלא תמוט אור שלא ידעך. . . . ראובן הוציא שטר לפני בית דין והיה כתוב על שם אביו . . . חצר ובתים שיש לו בכאן בפסטאט מצרים והיה זמנו שנת ר"פ למנין שטרות וטען ראובן זה עכשו שנת ש"נ לפני בית דין . . . (2, r., l. 23) ופרש לנו הדבר בחכמתו הרחבה ובינתו הרבה. ודעתו הישרה ואינו אל יקפה שבר אדו בעולם הזה ולעולם הבא: שאלה זו יצאת לפני ועינתי בה אם כן הוא כמה שכתוב The responsum is not yet completed at the end of fol. 2, verso. This Rabbi may be identical with Joseph ibn Abitur who has been compelled to leave Spain, and who during his wanderings stayed for a time in Egypt (see my work, *l. c.*, I, pp. 67 ff.).

The well-known responsum by R. Hai (ג"ל, no. 1, referred to above) really formed the thirty-first of a pamphlet. This we learn from T.-S. 8 G 7⁷, consisting of four paper leaves. On fol. 4, verso, we read לר האיי מן דרן הדר עם הנכרי (Erub. 61) אלמסלה אל לא מנה והא (as is ג"ל) וכו' גלויות וכו' (ג"ל). Fols. 1-4, verso, contain an Arabic responsum, the beginning of which is missing, dealing with several topics, viz. with Hezekiah's Passover (2 Chron., ch. 30), with the query of Sharezer and his companions about the fasts (Zech., chs. 7 and 8), and with Purim. On fol. 4 a, middle, we read: ווצף רבינו סעדיה נאון זל: בעין דלך בקו (= בקולה): פור שבעלו מפילו להתימתו. צלוב מגר צולבו על כי רמהו. קצוי ארץ הנהיה כנפלאות אשר לי נצמחו ראו בנוים ויי יפתח (fol. 4, verso) This responsum, concluding with (fol. 4, verso) והביטו והתמחו, is probably Gaonic. A couplet from a liturgy by Sa'adya on Purim is cited.

six paper leaves of responsa. Between fols. 3 and 4 there is a considerable gap; on fol. 3 a one responsum is marked as 6, while another on fol. 4 a is given the number 23. We reproduce here nos. 23, 24, and 25, the last being incomplete. R. Judah al-Barceloni evidently had the first two responsa in front of him, stating expressly that they were by Hai. But he excerpted from them only the decisions, leaving out just those parts of interest for modern readers (ס' העתים, pp. 277-8; ג'ל, nos. 92-3; ש"ח, no. 84, seems to have been copied from ס' העתים). The third responsum deals, where the MS. breaks off, with the Massoretic passage of Ned. 37 b, which formed the subject of another question from Ẕairowān to Hai (ג"ח, no. 210; see ס' העתים, p. 257 f., where the same responsum is expressly quoted in the name of this Gaon). But our responsum was obviously written on another occasion.

Hai was asked (no. 23) about the difference in importance between the Targum on the Pentateuch and that on the Prophets, and also why that on the Hagiographa was hidden. It is said that the last Targum was hidden because therein the time of the advent of Messiah was revealed. But the questioners possessed a Targum on Esther wherein no allusion was made to this topic. They inquired who the author of the Hagiographa Targum was, and contended that its Messianic passages ought to have been expunged while leaving the remainder for posterity. The Gaon in his reply denies that the Targum on Esther emanates from Jonathan b. Uzziel, and states that in Babylon (Bagdād) there exist various recensions of this Targum, some having many Agadic additions while others are literal translations. We possess two Targumim to Esther, the so-called חרונים שני being mentioned already in Masek. Soferim 13.6. A question concerning

the Palestinian Targum (on the Pentateuch) was addressed by Jacob b. Nissim of Ḳairowān to Sherira and Hai (ג"ה, no 248, cp. also העתים ס', p. 256, end of § 175). It is likely that the above inquiry also came from Ḳairowān.

In no. 25 the Gaon deals with the reason of the word *יששכר* being spelt with a double שין, and with the larger question why the letter שין should so frequently do the function of סמך (namely ש = ס). He quotes Ben Asher and Ben Naphtali (to my knowledge for the first time in his responsa), and also פרק חסרות ויתירות (known to us as *Midrash Haserot Wiserot*), the text of which had different versions.

(Fol. 4, verso, l. 7.)

וששאלתם בן

מה מעלה יש לתרגום התורה ממעלת תרגום
 10 הנביאים אם יש ביניהן כלום ולמה נגנו תרגום
 הכתובים אם בשביל שאומרים כי יש בו גילוי
 הקץ הנה תרגום מגלת אסתר עמנו ואין בה
 זכרון לקץ. ועוד מי תרגם הכתובים ואם
 בשביל הקץ הדבר שיש בו זכרון הקץ יגנו
 15 והשאר ישאר. ועוד תרגום של תורה חובה
 לאומרו בבית הכנסת על הספר אם לאו. ותרגום
 התורה³³ חובה הוא אם לאו. תחלה אין אנו
 יודעים שיש מעלה לתרגום שלתורה על תרגום
 של נביאים אלא כרי מה שיש מן המעלה
 20 לתורה גופה על הנביאים גופן ותרגום שלתורה
 ושל נביאים הרי אמרנו במ³⁴ אמ' ר' ירמיה
 ואיתימא ר' חייה בר אבא תרגום של תורה

³³ From the answer (fol. 6, r., l. 2 ff.) it appears that Hai was also asked about the Targum to be recited together with the Haftarah. Hence read here ותרגום ההפמרה or ותרגום שלנביאים which comes to the same.

³⁴ Meg. 3 a.

(fol. 5, recto)

אונקלוס הגר אמרו מפי ר' אליעזר ור' יהושע
 תרגום שלנביאים יונתן בן עוזיאל אמרו מפי
 חגי זכריה ומלאכי נודעוזה ארין ישראל
 ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה
 5 ויצתה בת קול ואמרה מי הוא זה שגילה סתרי
 לבני אדם עמד יונתן בן עוזיאל על רגליו ואמר
 אני היא שגיליתי כתריך לבני אדם ולא לכבודי
 ולא לכבוד בית אבא עשיתי אילא לכבודך כדי
 שלא ירבו מחלקות בישראל ביקש לגלות תרגום
 10 של כתובים ויצאה בת קול ואמרה לו דייד
 משום דאית בהו קין משיח' ומקשינן ותרגום
 של תורה אונקלוס הגר אמרו' והא אב' רב
 איקא בר אבין אב' רב חננאל אב' רב ויקראו
 בספר תורת האלהים³⁵ זה מקרא מפורש זה
 15 תרגום ומפרקינן שכחום וחזרו ויסדום'
 ואשר [א]מרתם הלא תרגום מגלת אסתר
 עמנו אין בו זכרון לקץ אטו קץ במגלת אסתר
 מאי עאביד או³⁶ איכא למימר בדניאל הוא
 דאיכא למימר או בשיר השירים או בתילים
 20 ועוד תרגום שאצל[כם]. מניין לכם מי אמרו
 כי מכרי יונתן בן עוזיאל לא גילה תרגום

(verso)

הכתובים כל עיקר אין זה המצוי אצליכם אילא
 תרגום שלהדיוטות ולא עוד אילא שיש כאן
 בבבל תרגום אסתר כמה גונים משונים זה
 מזה אחד יש בו תוספות הרבה ומדרשות
 5 ואחר אין בו ואשר אמרתם למה לא נגנו
 מה שיש בו זכרון הקץ והנשאר נשאר³⁷ שמה

³⁵ Neh. 8. 8.³⁶ אי' =³⁷ Read נשאר.

אילמלי שמנעחו בת קול מלגלות כלום מן התרגום
של כתובים היה עושה כן וכיון שעל ידי בת
קול נמנע אין לנו לישא וליתן בעלת הרבר
10 כי השמים יודעים בתקנת[ם] שלבני אדם ובני
אדם אינם יודעים איזה טוב להם אלא מה
שיודעים מן השמים וכך אומדין כי גם מפי
חגי זכריה ומלאכי שמע יונתן בן עוזיאל תרגום
כד שלכתובים וששאלתם
15 חובה הוא לתרגם בבית הכנסת על
הקורא בספר התורה ועל ההפט[רה] ודאי
מצוה היא תחלה כי היא הלכה ירושה מימות
הנביאים ועוד פירשו [ב]משנתינו חקי התורגמן
דתנן ³⁸ מעשה ראובן נקרא ולא מתרגם מעשה

(fol. 6, recto)

עגל הראשון נקרא ומתרגם השיני נקרא ולא
מתרגם וכן חוקי תרגום שלנביאים בעיבור
שהיא ההפטרה • דתנן ³⁹ הקורא בתורה לא יפחת
משלשה פסוקין ולא יקרא למתרגם יתר מפסוק
5 אחד ובנביא שלשה ואמרינן עלה כגון כי כה
אמר יי חנם נמכרתם כי כה אמר יי אלהים
מצרים ירד ע[מי] בראשונה • ועתה מה לי פה
[נא]ם יי • ⁴⁰ ותנן מדלגין בנביא ואין מדלגין בתורה
ועד כמה ידלג בנביא עד כרי שלא יפסיק
כֹּה 10 המת[ורגמן] • ואשר שאלתם
מה טעם יכתב יששכר בשני שינין
דעו כי שני פנים קוראין אותו יש שקוראין

³⁸ Meg. 25 a.³⁹ Meg. 23 b, bottom, 24 a, top.⁴⁰ Isa. 52. 3-5.

יִשְׁשֹׁבֵר אֶחָד שֵׁן וְאֶחָד סֶמֶךְ • וִישׁ שְׁקוּרָאִין
 יִנְשֹׁבֵר סֶמֶךְ בְּלֶבֶד וְאֵלֶּה מִנְקֵדִין אוֹתוֹ שְׁנִי
 15 דְּרִבִּים • [יִשׁ שִׁמ] נְקֵדִין אֶת שְׁנֵיהֶם כְּתוּרַת סֶמֶךְ כֵּךְ
 יִשְׁשֹׁבֵר [וְאֶף] אֶל פִּי שְׁאִין מוֹצֵאִין בִּלְשׁוֹן אֵילֶּא
 אֶחָד זוֹה [ב]ן נִפְתָּלִי וְסִיעֵתוֹ • וִי[ש] שִׁמְנֵקֵדִין
 עַל הָרֵאשׁוֹן כְּתוּרַת סֶמֶךְ [ד] וְסִימֵן הִקְמִין תַּחַת
 הָרֵאשׁוֹן [וְהַשְּׁנִי] כְּאֵלּוֹ [אִי]ן מִנְקֵדִין אוֹתוֹ לֹא-⁴¹
 20 לֹא מִלְמַם [עֵלֶּה וְלֹא] מִלְמֵטָה זוֹה הוּא מַעֲשֵׂה בֶן
 אֲשֶׁר וְסִיעֵתוֹ •⁴² וְלַעֲנִין מָה שֶׁאִמְרַת לְמָה כֵּן [תְּכַתֵּב]

(verso)

אוֹת וְקוּרִין אוֹת אֶחָד כִּנּוּן שֹׁבֵר שִׁשׁוֹן שִׁמְחָה
 מַעֲשֵׂר וְכִיּוֹצֵא בֵּהֶן • יִשׁ בְּמִשְׁנֵיּוֹת הַחִיצוֹנוֹת
 מִשְׁנֵה שִׁנְקֵרָאֵת פֶּרֶק חֲסֵרוֹת וְיִתִּירוֹת וְאֵינָה
 מִסּוּיִימַת נֶסֶח אֶחָד אֵילֶּא מִשְׁנֵה הִיא וִישׁ בֵּה
 5 מִדְּרֻשׁוֹת הָרַבָּה בְּכַתּוּבִים הָרַבָּה וְאוֹתָן הַמִּדְרֻשׁוֹת
 כִּנּוּן הַגְּדוֹת הֵן וְאֲשֶׁר אֲנִי אוֹמְרִין דְּבָרִים שִׁישׁ
 לְסִמּוּךְ עֲלֵיהֶן כִּי אֵילּוֹ בְּמִקְרָא ה[י]ן כּוֹתֵבִין שֹׁבֵר
 וִישׁוֹן וְשִׁמְחָה וְכִיּוֹצֵא בֵּהֶן בְּשֵׁן וְנִקְרָאִין בְּסֶמֶךְ [ד]
 הֵינּוּ אוֹמְרִין הֵרִי אֵילּוֹ בְּכַתּוּבוֹת וְקִרְיִיָּה שְׁנִיתָנוּ
 10 לְהִידְרֹשׁ כִּי אִם יִשׁ לְמִקְרָא וִישׁ אִם [לִמ]סוּרַת
 וְעִבְשׁוּ שֶׁבֶל מָה שֶׁהוּא כּוֹתֵב אִפִּילוֹ דְּבַר חוּלִין
 אֵינּוּ כּוֹתֵב שֹׁבֵר שִׁשׁוֹן וְשִׁמְחָה שְׁעִיר שְׁעִיר-⁴³
 שֶׁאֵר ⁴⁴ וְכִיּוֹצֵא בֵּהֶן אֵילֶּא בְּשֵׁן נֹדַע כִּי לֹא נִתְּנוּ

⁴¹ This לֹא here is only to fill up the line.

⁴² About this difference between Ben-Asher and Ben-Naftali see in particular Ginsburg, *Introd. to Massoretico-Critic. edit. of Bible*, 250 ff. The first reading יִשְׁשֹׁבֵר is reported in the name of Moses b. Moḥah 'cp. Pinsker, *Likḳūṭe*, Appendices, 98).

⁴³ שְׁעִיר שְׁעִיר = ⁴⁴

שֶׁאֵר = ⁴⁴

דברים הללו להידרש אלא שין משמש שתי
 15 אותות כדרכו הוא שין ויש בו לשמש סמך
 במקום שנהגו סופרי הלשון הז[ה] והע[תיקו]
 לכתוב כן וכן וכן ה[ו]א אִם ר' יצחק⁴⁵ מקרא סופרים
 עיטור סופרים מה [ארץ] ארץ שמים שמום
 הכי קאמ' כי כל אלה ה[מלו]ת ששמ[ר]ום
 20 [הסו]פרים ולימרום לישראל ה[לכה] למ[שה] מסיני
 הם מקרא סופרים כגון אֶרֶץ אֶרֶץ [ש]מים שמים

Here the MS. breaks off.

⁴⁵ Ned. 37 b.